

ZİYA GÖKALP 'IN DÜŞÜNÇESİNDE TOPLUMSAL BÜTÜNLEŞME *

Erhan ATIKER**

Türk modernleşmesinin ideolojik yapısının fikir önderi olarak kendisini bugün saygıyla andığımız Ziya Gökalp, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde toplumun geri kalmışlığının nedenlerini araştırmış ve çöküşün başlıca nedeni olarak da toplumsal bütünleşmenin zayıflamasını göstermişti. Şöyle ki, Batı'nın modernleşmesi ve dünyada üstünlük kazanması sonucunda diğer Batı dışı toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da gelenekçi ümmet ideolojisi bütünleşme işlevini göremez hale gelir. Çünkü Batı'nın üstünlüğünün asıl nedeni ideolojik kökenliydi ve Batı'da her bir toplum kendi halk kültürü (hars) aracılığıyla ulusal kimliğini kazanarak toplumsal bütünleşmesini sağlayıp ulus devlet haline gelmiş ve hızla ilerlemişti. Bu gözlemlerine dayanarak Gökalp, bilim ve pozitif hukukun bile Batı uygarlığının asli ögesi olarak gösterilemeyeceğini ve Batı uygarlığının asıl taşıyıcı ögesinin ulusal kültürler olduğunu savunarak Türk ulusçuluğunun temellerini atmıştır (Berkes, s. 412). Gökalp modern bilim ve hukukun çağdaşlaşmanın önkoşulu olduğunu bilmekteydi, ancak toplumsal ilerleme için bunun yeterli olmadığı görüşündeydi. Çağdaşlaşmanın yeterli koşulu ise ulusal çıkarlara öncelik verilmesini sağlayan ulusal bütünleşmeydi. Ulusal çıkarlar, ulusal kültür aracılığıyla bütünleşmeden sonra ancak öncelikli ve ödünsüz biçimde savunulabilir ve her bir kişi kişisel çıkarlarından ulusal çıkarlar lehine kolaylıkla özveride bulunabilirdi. İslâm toplumları da ulusal kimlik oluşturamadıkları için toplumsal bütünleşmeyi gerçekleştiremeyip çağın gerisinde kalmışlardı. Ancak Gökalp ulusal kültürü de eleştirisiz biçimde kabullenmez. Şöyle ki, eğer ulusal kültürü oluşturan değerler anlam kaybına uğramışsa burada çözülmesi gereken sorunlar bulunmaktadır. Birincisi, Gökalp'e göre halk kültürü her alanda yaratıcılığın beşiği olduğundan anlamını yitiren kültür bilimsel gelişmeyi de

* İ.Ü.E.F. Sosyoloji Bölümü tarafından 25-26 Ekim 2004 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenmiş olan *Türkiye'de Sosyoloji - Ziya Gökalp Sempozyumu* konulu toplantıda sunulan aynı başlıklı bildirinin metnidir.

** Prof. Dr., İ.Ü.E.F. Sosyoloji Bölümü.

engeller. Ayrıca anlam kaybına uğramış bir kültür aracılığıyla çağın toplumsal sorunlarına da anlam verip onlara çözüm getiremeyiz. Son olarak da, toplum içinde anlam birliği sağlayamayan bir kültür aracılığıyla kişiler çeşitli toplumsal sorunların çözümü üzerinde birbirleriyle tartışıp uzlaşma kuramaz ve dolayısıyla siyasal kararlara katılma olanak veren özgürlükler gelişemez. Bu nedenle Gökalp, toplumsal ilerlemenin gerçekleşmesi için islâm geleneklerinin ulusal kültürle bağdaşabilecek biçimde çağın koşullarına uygun olarak yeniden yorumlanmasını önermiştir (Bkz., Berkes, s. 408).

Gökalp'ın halk kültürü ile uygarlık arasında kurduğu ilişkiye karşı bazı çekinceler ileri sürülebilir. Birincisi, bilimsel gelişme, halk kültüründen özerkleşmiş olan bilim adamları topluluğunun eseridir. Bilim ve teknik, halk kültüründen bağımsız biçimde toplumsal ilerlemeye öncülük ederken halk kültürü çoğu kez uygarlığın gelişmesine on ve bazen de yüz yıllarca gecikmeli olarak kendini uydurabilmektedir. İkincisi, bilim ve teknik bağlamında Gökalp'ın hars diye adlandırdığı halk kültürünün yaratıcılığa uygun bir zemin hazırladığını söylemek güçtür, çünkü halk kültürü kendi içinde eleştirel rasyonelliği pek az barındırır. Bunun yanı sıra, eğer kültürel gelenekler bilimsel dünya görüşünün yaygınlaşmasını engelleyici türdeki yaptırımlar ve dogmalarla donatılmışsa ne yaratıcılık ne de bilim gelişemez. Bu nedenle Gökalp, kültürel geleneklere yeni anlamlar verilmesi aracılığıyla bu soruna çözüm önerisi getirmişti. Buna karşılık Gökalp, halk arasında yaygınlaşmış köklü bir geleneğin çağın gerisinde kalmış olsa bile değişmez bir kural ya da onun deyişle "kaide" olmaya devam etmesi sorununu yalnızca "muhafazakârlar" adını verdiği küçük bir grupla sınırlandırır: "Muhafazakârlar mevcut kaideleri değişmez hakikatler sırasında görerek değiştirilmesine küfür nazariyle bakarlar (...)" (Ülken, s. 67 vd.). Başka deyişle Gökalp'ın "muhafazakâr" diye adlandırdığı kişiler, hangi çağda olunursa olunsun geleneklerin değişmez bir anlamı olduğu görüşüne bağlıdır. Ancak ülkemizde muhafazakârlar bugün bile küçük ya da önemsiz bir grup olarak gösterilemez. Bu nedenle geleneklerin çağın koşullarına uygun biçimde değiştirilmesi önerisinin günümüzde bile gerçekleşmediği söylenebilir. Diğer yandan Gökalp, bir gelenek kültürden atıldığında onun yerini yabancı kültürlerden alınmış bir örfle doldurmak zorunda kalacağını varsaymıştı. Oysa modern toplumlarda gelenekler önemini yitirdiğinden onların yerini büyük ölçüde evrensel değerler temelinde gelişen pozitif hukuk doldurmuştur.

Bütün bunlara karşın Gökalp, kültürün evrimci biçimde değişmesini ve dolayısıyla çağdaş uygarlık düzeyine getirilmesi gerektiğini savunur ve kültürün donup katılaşp değişmeye karşı direnmesi sorununa karşın aydınlara hem halkı aydınlatarak hem de halk kültüründen esinlenip ona yeni anlamlar vererek kültürün evrimini gerçekleştirme görevini verir. Başka deyişle aydınlar kültürel gelenekleri yeniden yorumlayıp onlara yeni anlamlar vermelidirler. Böylece gelenekler, değişmeye karşı ısrarla direnen değişmez ve kemikleşmiş kurallar olarak anlaşılmalıydı. Tersine geleneğe yeni anlamlar verilerek işlevselliği korunmalıydı. Ancak geleneği çağdaş bir biçimde yaşatmak ve onu değiştirebilmek için önce onun ortaya çıkışını ve tarih içinde gösterdiği gelişmeyi anlamak gerekiyordu. Bu yüzden geleneklerin köklerini ve tarihsel gelişmesini incelemek kaçınılmaz hale gelmişti. Eğer geleneği çürümüş, kemikleşmiş ve köhnemiş kurallar gibi gösterip onu kültürden söküp atarak yerine bize yabancı olan kuralları koyarsak bu yeni kurallar eskisinin yerini dolduramayacak ve kollektif vicdanda boşluk yaratacaktı. Böylece gelenek sorunu, bakış açısının değişmesi ile çözülebilirdi. Sonuç olarak geleneği aynen muhafaza etmek bir çözüm olmadığı gibi onu devrimci biçimde değiştirmek de çözüm değildi. Tek çözüm geleneğin soy kütüğünün çıkarılarak onun evrimini hızlandırmaktı.

Gökalp'ın buraya kadar olan fikirleri kültür devrimine karşıt konumda olup geleneksel ahlâktan bağımsız pozitif hukukun kurumlaşmasıyla dolaylı olarak çelişmektedir. Gökalp özellikle geleneklerin soy kütüğünün bir uzmanlar kurulu aracılığıyla çıkarılarak onlara verilen yeni anlamların halk arasında yaygınlaştırılmasını savunmaktaydı. Oysa bu ancak modernleşmiş toplumlar için geçerli sayılabilecek bir önermedir. Modernleşen Türkiye örneğinde olduğu gibi kültürel gelenekler hem çağdaş uygarlığın yüzyıllarca gerisinde kalmış hem de değişmeye karşı büyük direnç göstermişlerse, bu geleneklerin aydınlar ya da uzmanlar tarafından evrimci biçimde değiştirilmesi önerisinin gerçekçi olduğu söylenemez. Bu yüzden de Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte modernleşmek için gelenekleri uzmanlar aracılığıyla yeniden yorumlamaktan çok yüksek kültürü yaymak ve yasaları çağın koşullarına uydurmaktan başka çare bulunamamıştı.

Bütün bunlardan ayrı olarak Gökalp'ın düşüncesinde içinde bulunduğu devrin koşullarına uygun olarak değişmeler olduğu görülmektedir. Örneğin 1918'de yayınlanan "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" başlığı altındaki makaleler dizisinde Gökalp'ın geleneğe yaklaşımı evrimci bir nitelik taşıyor ve bu

evrimciliğin sonuçlarının ne olacağı da belirsiz kalmaktadır: “Evvvela Türklüğe mahsus kurumlarımızın an’anelerini, evrim tarihini incelemeliyiz (...) ikinci olarak islâmlığa ait kurumlarımızın an’anelerini, tarihsel anlamını çıkarmalıyız (...) Bu kurumların nasıl geliştiği bilirse, bu aşırda hangi gelişmeleri kabul edeceği ve istikbalde ne şekilde bir gelişme takip eyliyeceği de anlaşılabilir.” Yukarıdaki alıntıda an’ane kavramı, yeniden yorumlanan geleneğin anlamını da kapsamaktadır (Ülken, s. 70 vd.). Buradaki önerme geleneği anlamak ve çağın gereklerine uygun hale getirmektir. Oysa bu sözlerinden farklı bir biçimde, 1924’de yayınlanan “Türkçülüğün Esasları” nda Gökâlîp bu kez geleneğe karşı tutumunu daha açık seçik biçimde ifade eder ve eserinin bir yerinde yeniçağın hür felsefesi ile ortaçağın skolastik felsefesi arasında karşılaştırma yaparak şöyle der: “Hür felsefeye göre hakikat meçhuldür. Filozofun vazifesi, bu meçhul hakikati, geleneklere bağlı olmaksızın arayıp bulmaktır. Bulacağı hakikat sosyal geleneklere aykırı olsa da umurunda değildir. Çünkü ona göre hakikat her şeyden daha faydalıdır ve daha kıymetlidir.” (s. 61). Aynı eserde “Hukuki Türkçülük” başlığı altında ise şöyle der: “Bu çağın milletleri arasına geçebilmek için en esaslı şart, milli hukukun bütün dallarını teokrasi ve klerikalizmin kalıntılarından kurtarmaktır (...)” (s. 174). Görüldüğü gibi “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak” adlı eserinde Gökâlîp geleneklerin evrimini savunurken “Türkçülüğün Esasları” nda evrimcilikten öteye geçmiş ve ülkenin modernleşmesi için hür felsefeden yana bir tutum alarak süregelen geleneklere karşı ahlâk, din, ilim, estetik gibi toplumsal alanlarda devrimci nitelikte değişmelere meşruiyet kazandırmıştır.

Nasıl ki Hegel’in felsefesi sağ ve sol Hegel’ciler tarafından farklı biçimde yorumlanmışsa, Gökâlîp’in zaman akışı içinde değişime uğrayan fikirlerinden de harsçılar ve devrimciler değişik sonuçlar çıkarmışlardır. Örneğin, Cumhuriyet’in kuruluşunda harsçı görüşe göre yeni çıkarılacak medeni kanun, ulusal geleneklere uygunluk göstermeliydi. Devrimci görüşe göre ise medeni kanun çağımızda olması gereken neyse ona uygun olarak yeniden düzenlenmeliydi. Harsçı görüş ahlâktan bağımsız ve usa dayalı modern pozitif hukukun toplumsal ilişkilere egemen olmasını kuşkuyla karşılıyordu. Böylece toplumsal evrimden yana çıkmış olan Ziya Gökâlîp’in kişisel görüşü olmasa bile onun eski düşüncelerinden destek alan harsçılık ideolojisi, geleneklerin savunulmasına izin veren bir fikir ortamı yaratmış ve geleneğin yeniden yorumuna açık kapı bırakmakla modernleşmeye yalnızca koşullu olarak destek vermiştir (Bkz. Berkes, s. 518-522). Ancak yine de Gökâlîp, hukuk alanında islâm ulemasının söz sahibi olmasına karşı çıkmış ve bu alanda ulemanın yerini

sosyal bilimci uzmanların almasını önermişti. Ulusun harsını ve dolayısıyla ahlâki bilincinin ne olduğunu bu uzmanlar ortaya çıkaracak ve hukuka yön vereceklerdi (Bkz. Kongar, s. 51). Devrimci eğilimlerine karşın yine de Gökâlîp aslında ulusal kültürden ve dolayısıyla gelenekten büyük ölçüde bağımsız bir pozitif hukuku savunmamış ve bu nedenle de hukukun geleneklere olan bağımlılığını tamamen bertaraf etmemiştir. Yalnız yukarıda belirttiğim gibi, Gökâlîp islâm şeriatına karşı çıkararak ve bir tür sosyal mühendislik anlamına gelen “sosyal şeriatı” savunarak Cumhuriyet reformlarına yol gösterici olmuştur (Bkz. Jaeschke, s. 14-17). Ancak geleneğe bağlı kalmayan ve hızla modernleşmeyi amaçlayan bu reformlar harsçılık ideolojisini aşmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun sona ermesinden sonra onun kalıntıları üzerinde kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli sorunu, hem bir ulusal kimlik temelinde toplumsal bütünleşmenin sağlanabilmesi, hem de çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmaktı. Gökâlîp, ulusal kimlik oluşmadan çağdaşlaşmanın olanaksız olduğunu düşünüyordu. Çünkü bilim ve teknik yalnızca ulusal çıkarlar doğrultusunda geliştirilirse topluma yararlı olabilirdi ve ulusal çıkarların savunulması için ise ulusal kültür aracılığıyla toplumsal bütünleşme vazgeçilemez niteliğe sahipti. Halk kültürü aracılığıyla bütünleşme anlamına gelen ulusçuluğu kuvvetle savunan Gökâlîp'e göre yurttaşların modern bir devletin sınırları içinde ulus oluşturabilmeleri için ulusal bilince gereksemeleri vardı. Ulusal bilinci, “aynı halka ait olma bilinci” diye tanımlayabiliriz. Bilindiği gibi ulusçuluk, değişik zaman ve bölgelerde bir toplum oluşturmak isteyen bireylerin ortak kökeni ile ilgili mitler, kolektif anılar, tarihsel anayurt gibi etnik malzeme üzerinde kurulu, başka deyişle halk kültürü aracılığıyla ulusal bilinç oluşturan bir ideolojidir (bkz. Habermas, s. 136 vd., Smith, s. 581). Ulusçuluk, on dokuzuncu yüzyıldaki gelişme aşamasında modernleşmenin gerekseme ve taleplerini karşılamış ve geleneksel (ümme) bağları zayıflamış olan insanları rasyonelleştirilmiş bir ulusal kültürel bağlamda yeniden birleştirme başarısını göstermişti. Ancak günümüzde herkesin ortaklaşa paylaştığı varsayılan etnik kültür temelinde oluşmuş ulusal bilinç, Avrupa'da artık faşizm deneyiminden geçerek ona karşı cephe almış ve çok kültürlü hale gelmekte olan ulus devletlerin bütünleşme sorununa çözüm getiremediğinden giderek bilinç dışına itilmiş ve onun yerini toplum sözleşmesi bilinci doldürmüştür. Aradaki fark şudur: Ulusçuluk, ortak kültürel kökene sahip kişilerden oluşan bir ulus topluluğu anlamında doğal bir halk kavramına dayalı olarak her toplumda tek bir kültürel topluluğa aidiyet fikrini savunur, bu nedenle de ulus denilen kolektif öznenin ortak köken mitlerine ödün vermek

zorundadır. Buna karşılık toplum sözleşmesi ortak bilinci, her bir yurttaşın toplumla “sanal” nitelikte bir sözleşme yapması fikrine dayanır ve bu durumda ulusu oluşturan yurttaşlar, ortak çıkarları temelinde kendi yasasını yapan siyasi bir bütünlük oluştururlar. Bundan ayrı olarak toplum sözleşmesinin temelini oluşturan dolaysız halk egemenliği ilkesi, insan hakları ile içsel bir bağlantı içine sokularak günümüzde yeniden yorumlandığında, toplumun bütünleşmesi sorunu halk meclislerinin yerini tutacak olan sivil toplum aracılığıyla çözümlenir. Böylece toplumla birey arasında denge gözeterek gerçekleşen sivil toplum örgütlenmeleri, öncelikle toplumsal adaleti ve toplumun ortak çıkarlarını özveriyle savunan yurttaşların siyasi bilincini üretir ve kamuoyunda genel kanılar oluşturarak bütünleştirici bir işlev görür. Bu nedenlerle meşruiyetini halk kültüründen alan bir ulus devlet anlayışıyla, meşruiyetini sivil toplumdan alan ulus devlet anlayışını birbirinden ayırt etmek gerekir (Bkz. Habermas, s. 141 ve 165). Halk kültürü ile bütünleşmede devlet ve toplum organik biçimde iç içe geçmiştir ve toplumun çıkarlarının ne olduğuna karar veren organ devlettir. Toplum sözleşmesi aracılığıyla gerçekleşen siyasi bütünleşmede ise sivil toplum, hem devletten hem de ekonomiden özerkleşmiş olup sivil toplumun işlevi kamuoyları oluşturarak toplumu oluşturan bireylerin ortak çıkarlarının ne olduğunu saptamaları ve bu doğrultuda kendi yasasını yapan bir bütünlük oluşturmalarını sağlamaktır. Yalnız sivil toplumun ve dolayısıyla kamuoyunun oluşmasının önkoşulu da, uzmanlar ve sıradan kişiler arasında gerçekleşen müzakere ve diyaloglar, başka deyişle bir yorumlama, birbirini anlama kültürüdür. Dolayısıyla kültür eskisinden değişik bir biçimde olsa bile yine de bütünleştirici işlev görmeye devam eder. Bu özgürlükçü siyasi kültürün halk kültürüyle arasındaki fark ise, mitlere dayalı monolog türünde bir anlatı kültürünün yerine, diyaloga dayalı ve eleştirel bir müzakere kültürü olmasıdır. Konuşmama daha önceki sözlerimden teorik düzeyde bir sonuç çıkararak son vermek istiyorum. Şöyle ki, bir neden sonuç ilişkisi kurarak ulusçulukta olduğu gibi toplumsal bütünleşmeyi asli neden, toplumun ortak çıkarlarını ise onun sonucu olarak görmek yeterli olmaz, çünkü ortak çıkar söyleminin kendisi de rasyonel bir kamuoyu oluşumuna neden olacağından toplumsal bütünleşme işlevini görmektedir. Başka deyişle, halk kültürünün işlevini siyasi bir kültürün görmesinin dışında toplum sözleşmesinde tek yanlı değil karşılıklı neden sonuç ilişkisi söz konusudur: Toplumsal bütünleşme ile ortak çıkarlara yönelik söylem birbirlerinin neden ve sonucunu oluştururlar.

KAYNAKÇA

- Berkes, Niyazi; *Türkiye 'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, Doğu-Batı Yayınları.
- Gökalp, Ziya; *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul 1990, MEB Yayınları.
- Habermas, Jürgen; *Die Einbeziehung des Anderen*, Frankfurt/M, 1997, Suhrkamp.
- Heyd, Uriel; *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Ankara 2002, Kültür Bakanlığı.
- Jaeschke, Gotthard; *Yeni Türkiye 'de İslâmlık*, Ankara 1972, Bilgi Yayınevi.
- Parla, Taha; *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye 'de Korporatizm*, İstanbul 2001, İletişim Yayınları.
- Rousseau, Jean-Jacques; *Toplum Sözleşmesi ya da Siyasi Hukuk İlkeleri*, İstanbul, 2004, Betik Yayınları.
- Smith, Anthony D.; "The Resurgence of Nationalism ? Myth and Memory in the Renewal of Nations", *The British Journal of Sociology*, Vol. 47 (1996), No.4, s. 575-598.
- Ülken, Hilmi Ziya; *Ziya Gökalp*, İstanbul (tarihsiz), Kanaat Kitabevi.

ABSTRACT

For Ziya Gökalp, nationalism was the sine qua non of social integration, because only through this ethnic ideology common interests of the people in a nation could be pursued. However general interest can be realised by establishing social contract relations between citizens too, which is a radical democratic alternative under human rights conditions. Consequently, the question becomes crucial, whether it is necessary today, to rely on ethnic culture to enable social integration.